

Jernets tvang!

Om ressourceudnyttelsens paradoksale natur i Harald Kiddes Jærnet

I Harald Kiddes *Jærnet. Roman om Järnbäraland* (1918) optræder lemmaet “jærn” 800 gange, eller gennemsnitligt over to gange per side. I kombination med værkets titel og undertitel giver det os en indikation af, at de egentlige hovedpersoner i teksten er selve jærnet som materiale og det landområde, hvoraf det udvindes. Bogen kan mere præcist karakteriseres som en roman om forholdet mellem landskabet med dets ressourcerigdom og de folk, der bor der og udvinder ressourcerne. Som det skal demonstreres, er der tale om en særdeles kompliceret relation, hvor menneskets jernudvinding sætter sit markante præg på landskabet, og hvor jærnet med en egen logik i lige så høj grad virker tilbage på de sociale strukturer og den individuelle psykologi hos selvsamme mennesker. Det kan således diskuteres, om det er materialet eller mennesket, der besidder den primære agens, og hvem der egentlig betvinger hvem. Det er denne diskussion, jeg ønsker at udfolde i min analyse af romanen, og som jeg vil demonstrere relevansen af for vores samtid.

Monstrøs mastodont og uforløst klassiker

Inden jeg bevæger mig videre til analysen, vil jeg dvæle kort ved *Jærnets* receptionshistorie og overordnede stil samt komposition, hvilket er en nødvendighed for overhovedet at kunne nærme sig værket, der blandt andet er berygtet for en vis utilnærmelighed. Man kan sige, at den høje grad af paradoksalt, der udspiller sig i selve teksten, afspejles i modtagelsen af romanen, der dels hyldes for at være et højambitiøst og encyklopædisk stykke modernistisk pionerarbejde, dels har været anklaget for at være unødigt svært tilgængeligt og mangle helhedskarakter (jf. fx Skyum-Nielsen; Jansen; Sørensen; Rimestad; Geismar). Knud Bjarne Gjesing sammenfatter koncist den tvetydige receptionshistorie i følgende udsagn: “Men skønt *Jærnet* således oftest er blevet stående i tavs utilnærmelighed, er der samtidig udbredt enighed om, at det drejer sig om et af de betydeligste – eller i hvert fald besynderligste – værker i nyere dansk og måske også europæisk litteratur” (1990b, 184).

I lighed med Joyces *Ulysses* (1922), med hvilken bogen ikke uretmæssigt er blevet sammenlignet (Skyum-Nielsen; Sørensen), er hovedhandlingen ganske begrænset i tid og rum. Vi følger således hovedkarakteren Steffan over tre ikke-sammenhængende decemberdøgn i värmlandske Filipstad og omegn engang i midten af det 19. århundrede (seneste omtalte årstal er 1854 (Kidde, 76)). Mængden af encyklopædiske fakta, litterære og mytologiske referencer samt narrative sidespor (herunder en udredning af 150 års svensk krigshistorie), der udfoldes inden for denne snævre ramme, er imidlertid overvældende, hvilket resulterer i en på overfladen stærkt fragmentarisk og montageagtig form, hvor en lang række forskellige genrer og tekstlige indlejringer umarkeret flettes sammen. Igen ses et vist slægtskab med *Ulysses*, og det samme gør sig gældende, når det kommer til fortællerforholdene: Hvert af de tre kapitler udfoldes i én lang tempofyldt og *stream of consciousness*-præget scene med anvendelse af alle de tre teknikker til bevidsthedsgengivelse, der er blevet opstillet af Dorrit Cohn (1978); nemlig psykonarration, citeret monolog og fortalt monolog. Denne iagttagelse er også blevet gjort i Lasse Sandals grundige og glimrende udsigelsesanalyse (s. 48), hvor han om den frekvente brug af dækning i den fortalte monolog bemærker, at “den udvisker skellet mellem fortæller og fiktionsperson” (s. 49). Denne udprægede *konsonans* (Cohn, 26ff) mellem fortæller og hovedperson er et yderst fremtrædende træk ved værket, der også kommer til udtryk i en konsekvent udeladelse af inkvit samt citationstegn ved tankegengivelse og et urealistisk højt indsichts- og belæsthedsniveau hos den kun femtenårige protagonist, hvis bevidsthed sågar på naturstridig vis kan selvrapportere i sovende tilstand: “Åndedrættene derinde, de er ej til at vække, ti *selv sover jeg dybt*” (331, min kursivering).

De specielle udsigelsesforhold inviterer til at opfatte Steffan som “en ekstension af fortællerens omnipotente bevidsthed” (Sandal, 52) snarere end en realistisk motiveret personskildring, og Villy Sørensen udlægger ham derfor også som Kidde forsøg på at skildre “selve det menneskelige jeg” (s. 87). Steffan er således på samme tid ophøjet til at være den altdominerende hovedperson, igennem hvis hyperbevidsthed hele handlingen filtreres, og reduceret til at være en ren prisme for et encyklopædisk, polyfont og historie- samt eksistensfilosofisk projekt, hvor teksten også trækker på komplekse symboler og mangfoldige mytologiske referencer, der kræver en stærkt stilbevidst og -beherskende bagvedliggende implicit fortællerinstans. Hør blot følgende højstemte passage, der ligger langt fra en femtenårig värmlændings forventede register: “Og derfor, o Gud, se et Festtog som aldrig før! et Tog af Bakkanter og Mænader, drukne af deres Ret, kransede til deres Pligt, lystige og lydige, dit sidste Middel, næsten Fuldendelsen, næsten dig selv: det triumferende *Jeg!*” (352).

Ovenstående ganske komprimerede redegørelse for værkets narratologiske kompleksitet kan både forklare, hvorfor det har været hyldet for dets stilistiske ekvilibrisme og modernistiske pionerarbejde og samtidig aldrig har opnået det store gennembrud hverken blandt det læsende publikum eller i den akademiske kritik. Til sidstnævnte forhold bidrager formentlig også det triste biografiske forhold, at bogen var planlagt som første bind i en tetralogi, der grundet forfatterens utidige død blot ti dage efter udgivelsen aldrig blev fuldendt (jf. Gjessing 1990, 362). Jeg vil

imidlertid hævde, at romanen fortjener den klassikerstatus, som også genudgivelsen i DSL's *Danske Klassikere*-serie har forsøgt at tildele den, hvilket analysen gerne skulle understøtte.

Jernets agens

I sit nymaterialistiske hovedværk *Vibrant Matter* introducerer Jane Bennett begrebet *Thing Power* (tingenes magt) på følgende vis: “the curious ability of inanimate things to animate, to act, to produce effects dramatic and subtle” (s. 6). Bennetts projekt kan ses som et forsøg på at ændre vores relation til vores ikke-menneskelige omgivelser ved at pege på, at de ikke blot udgøres af passiv materialitet, som vi kan manipulere efter forgodtbefindende, men at tingene og materialerne selv besidder en form for agens og dermed et eget potentiale til at påvirke *deres* omgivelser – og herunder os. Jeg skal i det følgende med Bennett og beslægtede tænkere som linse betragte jernet i *Jærnet* som *levende materialitet* og undersøge, hvordan det udøver sin særlige *tingenes magt* og optræder som en ikke-menneskelig *aktant* i Bruno Latours forstand som “something that acts or to which activity is granted by others. It implies no special motivation of human individual actors” (s. 373). Dette analytiske greb er på ingen måde grebet ud af det blå, idet teksten selv gentagne gange fremstiller jernet netop som en sådan aktant, fx her i et tidligt eksempel: “Men – om Jærnet en Gang vendte sig mod dem? ‘Jærnet blev til og bliver stadig til i Ild,’ sagde Fader, ‘og er mer ustadigt og ubarmhjærtigt end Ild’” (s. 19). Via personificering tildeles jernet ikke blot en evne til at påvirke sine omgivelser, men også markante antropomorfe egenskaber som ubarmhjertighed og utilregnelighed. Interessant i den forbindelse er det, hvordan muligheden af et svigt fra jernets side implicit placerer det i rollen som en nuværende allieret – men altså en potentielt svigefuld sådan. Den her antydende ambivalens i relationen til jernet er et kraftigt ledemotiv gennem romanen.

Det er på dette sted passende at indskyde en bemærkning om antropomorfering, der har været et omdiskuteret emne i økokritisk og nymaterialistisk tænkning, da det peger direkte ind i det uomgængelige paradoks, at når vi gennem sproget forsøger at nærme os det ikke-menneskelige og teoretisere over vores forhold til det, sker det nødvendigvis altid med udgangspunkt i en menneskelig erfaringshorisont og bevidsthedsform. Sat på spidsen kan hverken jernet eller tulipanen filosofere over deres eget aktantpotentiale – eller i hvert fald ikke i en formidlingsform, som vi er i stand til at afkode. Spørgsmålet bliver da, hvorvidt antropomorfering automatisk fører til en antropocentrisme, som man i nymaterialismen ellers søger at bevæge sig væk fra (jf. Schmitt). Bennett er sig udfordringen og det potentielle paradoks fuldt bevidst (s. ix), men fastholder dog nødvendigheden af en vis grad af antropomorfering som en modvægt til magtmenneskenes narcissisme (s. xvi) og som et middel til at afsløre isomorfier mellem kategorier, vi ellers ville være tilbøjelige til at opfatte som klart adskilte og væsensforskellige (s. 99). Som hun skriver i sin afsluttende “trobekendelse” for den aspirerende vitale materialist: “I believe it is wrong to deny vitality to nonhuman bodies, forces, and forms, and that a careful course of anthropomorphization can help reveal that vitality, even though it resists full trans-

lation and exceeds my comprehensive grasp” (s. 122). En væsentlig pointe i dette nøglecitat er selvfølgelig, at selvom en vis dosis antropomorfisering kan facilitere en indsigt i tingenes vitalitet, er det ikke ensbetydende med, at vi til fulde forstår dem. Vi kan åbne vores blik for, at vi har mere til fælles med materialiteten, end vi er vant til at tro (isomorfismetænkningen), men det betyder ikke, at vi er fuldstændig ens.

Her kan drages en parallel til Timothy Mortons økologiske tanke, ifølge hvilken vi skal acceptere, at vi er fundamentalt forbundne med vores omgivelser i det altomfattende *The Mesh* (s. 28f), men at dette ikke betyder, at vi til fulde kan forstå karakteren af denne forbundethed eller de andre aktører, med hvilke vi er forbundne, da disse tværtimod beskrives som *strange strangers* (s. 38f). At vi er mere beslægtede med, afhængige af og forbundne med de ikke-humane aktanter omkring os, er således en nødvendig erkendelse for både Bennett og Morton, men det er ikke nødvendigvis en entydigt positiv eller beroligende indsigt i stil med universalromantikens ekstatiske organismetænkning. I tingenes vitalitet og vores indlejrethed i *The Mesh* ligger et kontroltab og en udsathed, der bestemt også kommer til udtryk i romanens skildring af relationen mellem menneske og jern.

Jernet og det psykosociale landskab

Tidligt i romanen udspiller sig følgende udveksling mellem Susanna og Brynte, der er jævnaldrende med Steffan, og som han indgår i et for handlingen centralt tre-kantsdrama med:

“Hå, hvad bryder jeg mig om Milerne, og alt det andet sorte, lugtende Snavs? [...] derfor vilde jeg væk og ud i Sneskovene [...] ‘Susanna!’ Bryntes Øjne blånede, ‘kalder du Faders Smelteovne og Smedjer for Snavs, og Milerne og Gruberne og det, vi alle lever af –’. (s. 13f)

Citatet afslører, hvordan jernproduktionen præger landskabet helt konkret ved blandt andet at farve det sort, men samtidig understøtter områdets økonomi og livsgrundlag, hvorfor den rummer kimen til konflikt. Her kræves en kort kontekstualiserende indføring i trekantsaktanternes emotionelle og samfundsmæssige status: Brynte er arving til et af områdets største jernbrug, som hans far har overtaget fra Susannas far, da denne blev valgt som byens borgmester (s. 14). Steffan selv er arvtager til herregården Morgongåfva, et tidligere jernbrug, der nu er blevet transformeret til et sted for lærde studier i områdets historie (faren arbejder på en afhandling) og for dyrkelse af litteratur og kultur: “Her på Morgongåfva, hvor Fuglene sang i deres Reder, uforstyrrede af Bælge og Hammerslag [...] Bøger og Musikinstrumenter fyldte hver Krog, her i Steffans Hjem, hvor Bryntes myndige Mine blev uvis og spag” (s. 33). Citatet viser Morgongåfvas og dermed også Steffans særstatus i området og antyder samtidig modsætningsforholdet mellem ham og Brynte, der har et langt mere ubesværet og selv sikkert forhold til både jernproduktionen (som han forventes at overtage) og Susanna. Hun reagerer på Bryntes assertive karaktertræk med en umiddelbar fysisk tiltrækning (trods ideologisk uenighed), der bliver misundt af Steffan, der er voldsomt tiltrukket af Susanna, men har umådelig svært

ved at gøre sig gældende som et erotisk begærsobjekt. Denne emotionelt-erotiske konflikt bliver sat på spidsen i en stærkt symbolad, erindret scene, hvor Susanna under en fangeleg skubbede Steffan ned fra et tårn, idet hun hellere ville fanges af Brynte (s. 17f). Resultatet var for Steffan flere måneders sygeleje, og da han endelig rejste sig fra dette, var han blevet pukkelrygget. Steffan kan altså beskrives som forkrøblet i både fysisk og følelsesmæssig forstand, og i sammenligning med de andres fædres særdeles magtfulde positioner indtager han også via sin slægt en art outsiderposition, der kun forstærkes af, at moren er dansk og som en følge heraf stigmatiseret blandt de lokale kvinder (s. 58).

For Steffan er skænderiet mellem de to således velkomment, da det udgør en mulighed for ham og Susanna til at danne en alliance mod Brynte, der entydigt og ureflekteret stiller sig på jernets side. Det fremgår dog, at hans egen relation til jernindustrien er ganske ambivalent: “nej, han [faderen] var Herremand og Lærd, men – Milerne var hans, og Persberg Gruber – og Susannas Fader havde ejet Savolaxhyttan, før Bryntes tog den ... Og Jærnet, å Jærnet – –” (s. 15). Her afsløres det, at forældrenes historie stadig er nært forbundet til jernets, men nok så interessant er det ufuldendte udråb til sidst, hvor jernet enten anråbes apostrofisk eller besynges med patos (understreget ved gentagelsen). Udsagnets åbenhed er sigende for en uafklaret holdning til jernet og tydeliggør samtidig, hvordan det drager Steffan og udfordrer hans principielle modstand. Selv følgende markante afstandstagen, hvor svinestilledet antyder decideret afsky, punkteres af den afsluttende tvivlsmarkør ‘og dog’ (igen karakteristisk uafsluttet og åbent, tankestreg og aposiopese er flittigt anvendte virkemidler): “Han mødte deres [jerntransportørernes] rindende Øjne, deres Brændevinsånde, deres Lugt af Sved og Rust, og begreb Susannas Ord, at hele Filipstad var én Svinesti af Jærn og Kul. Og dog –” (s. 20).

Især romanens første halvdel er righoldig på eksempler på, hvordan jernproduktionen har en særdeles dominerende og destruktiv indflydelse på området, men samtidig er en fuldstændig uomgængelig og selvfølgelig forudsætning for det. Her betragter Steffan landskabet fra udkanten af byen: “Savolaxhyttans og Solfors’ Højovne. Ustandseligt knejsende og duvende legede de som brændende Buske, og nu hørte han Blæsebælgenes Tuden som store Dyrs Jammer, Hamrenes Trampen og Vandfaldets Kog” (s. 20). Citatet er sigende for kompleksiteten og ambivalensen, hvormed jernet og produktionsapparatet omkring det konstant antropomorferes gennem bombastiske besjælinger. Her bliver ovnene således på én gang fremstillet som mægtige og truende i form af det knejsende, som uskyldigt legende, lidelsesfuldt klagende og som en destruktiv kraft gennem det trampende og kogende. Bemærkelsesværdig her er selvfølgelig sammenligningen med de brændende buske, der med en af tekstens utallige bibelske referencer (2. Mosebog, kap. 3) løfter dem op på et guddommeligt niveau – og dermed antyder en gennemgribende magt over det menneskelige. Mel Y. Chen opererer med et animeringshierarki (*animacy hierarchy*), der sætter sig igennem i sproget, og som både kan bruges til at dehumanisere bestemte grupper (ved at trække dem ned på skalaen), men også til at animere det ikke-menneskelige (jf. Bennetts projekt): “Language users use animacy hierarchies to manipulate, affirm, and shift the ontologies that matter the world” (s. 42). I *Jærnet* gennemløber jernet dette animeringshierarki hele vejen til toppen og synes

tilmed at overskride det, idet det ofte tildeles overmenneskelige kræfter. Det eneste, det ikke fremstilles som, er ren ikke-animeret, ikke-agerende materie.

Der er enkelte passager, hvor beskrivelserne af jernproduktionens mere brutale virkninger nærmer sig en kommunistisk inspireret social kritik, fx i en scene hvor den koleriske inspektør Piscator nægter at udbetale den retmæssige løn til en forsagt og duknakket arbejder (s. 47) eller i den patosladede beskrivelse af nedslidte arbejdere, der er dømt til fattigdom og forfald, og for hvem en tidlig, brat død ville være en nådigere skæbne: “ – om ikke Jærnet var barmhjærtigt og knuste dem med ét Slag, som dem Gravmulden gemte som sønderslagne Skeletter...” (s. 41). Nok en gang ses det, hvordan jernet selv er sætningens agent og udøver sin knusende tingsmagt. Kommunismen nævnes kun eksplicit en enkelt gang ved et stort bymøde, som Steffan og de jævndrende overværer (s. 95). Her får vi også et indblik i, hvordan den stadig forholdsvis unge industrialisering og den teknologiske effektivisering fra England lægger et pres på den lokale konkurrencedygtighed (s. 90) – og mødets kontroversielle kerne er et forslag om at udvide områdets jernbanenetværk (s. 77). Den over tredive sider lange mødebeskrivelse giver et intenst indblik i samtiden som en konfliktfuld brydningstid og demonstrerer samtidig, at jernet ikke udøver sin virkning i et tomrum. Området og dets jernindustri fremstår derimod som grundigt indfildret i et svært overskueligt netværk af økonomiske og politiske forhold (og herunder jo implicit menneskelige aktører) samt non-humane agenter i form af nye opfindelser og produktionsformer. En sådan samling af både humane og non-humane aktanter, der i samspil virker på deres omgivelser, beskriver Bennett med et begrebsmæssigt lån fra Gilles Deleuze og Félix Guattari som en *assemblage*, og hun uddyber:

“ Assemblages are ad hoc groupings of diverse elements, of vibrant materials of all sorts [...] Assemblages are not governed by any central head: no one materiality or type of material has sufficient competence to determine consistently the trajectory or impact of the group. The effects generated by an assemblage are, rather, emergent properties, emergent in that their ability to make something happen (a newly inflected materialism, a blackout, a hurricane, a war on terror) is distinct from the sum of the vital force of each materiality considered alone. (s. 23f)

Ud fra en logisk betragtning må det netop være som en del af en sådan *assemblage*, at jernet udøver sin særlige, og særligt potente, tingsmagt, men i romanens billedskabende magt- og animeringshierarki bliver jernet gang på gang fremstillet som den primære, hvis ikke den singulære, virkende kraft: “Men han hadede Jærnet for de Skove, det fortærede, de Skyer, det antændte, de Mennesker, det vanskabte [...] Han hadede det for dets Almagt, for dets Nytte” (s. 35). Her fremstilles jernet igen som den ene handlende (almægtige!) aktant, hvis destruktive kræfter direkte forbindes til dets nytteværdi – og netop i ordet ‘nytte’ antydes måske alligevel et samspil med menneskelige aktører, der imidlertid forbliver skjult af sætningsgrammatikken. Der er noget deterministisk-fatalistisk over blikket her, i stil med når Inger Christensens *alfabet* er blevet læst som en erkendelse af, at de destruktive strukturer og den potentielle apokalypse ligger indlejret i naturen selv og er en nødvendig følge af dens egne vækstprincipper (jf. Zeruneith). En sådan forestilling om en tvingende

apokalyptisk logik, hvor naturen så at sige vender sig mod sig selv, spidsformuleres af teksten selv: “den Drik, som *det* [jernet] rækker *sin* Moder, Jorden: Undergangen ved sit eget Foster!” (s. 232)

Jernet og blodet

Assemblage-begrebet peger ikke alene på, at handlinger ofte udspiller sig i et samspil mellem menneskelige og ikke-menneskelige aktanter i den ydre omverden, men også på den uklare og porøse definition af selve det handlende subjekt (‘jeget’ bag en handling). Den menneskelige krop og bevidsthed, uagtet hvor autonom, vi bilder os ind, at den er, er altid allerede selv en *assemblage*, hvor utallige mikroorganismer, enzymer og metaller med mere interagerer og forbinder sig på uoverskuelig vis. Det er derfor, at Bennett bekender sig til “a materialism in which matter is figured as a vitality at work *both inside and outside of selves*, and is a force to be reckoned with without being purposive in any strong sense” (s. 62, min fremhævelse). Denne forestilling er også repræsenteret i romanens univers, hvor jernets agens ikke begrænses til rent ydre forhold, men rækker ind i selve den menneskelige organisme (og andre organismer) – på et konkret såvel som symbolsk plan: “Jærnet, der grønnes i hvert Blad og hver Blomst, som det rødner i hver Dråbe Blod og hver af ‘Bjærget’s mindste Stene [...] Fjenden var ej udenfor, men i ham selv, Jærnet i hans Blod” (s. 249). Citatet vidner både om jernets vitalistiske, naturforbundne kraft og nuancerer samtidig Steffans konfliktfyldte forhold til det ved at udpege det som en fjende, der udøver sin magt fra hans eget indre, som en del af selve det livgivende blod.

Chen har et kapitel, der specifikt undersøger metaller ud fra et vitalistisk materialistisk perspektiv. Analysen har fokus på bly og kviksølv, der som usynlige toksiner kan trænge ind i menneskeorganismen og dér agere aktant, der påvirker kropsassemblagen på uønsket vis. Som Chen skriver efter selv at være blevet diagnosticeret med en kviksølvforgiftning: “Temporal orders become Moebius strips of identity: How could it do this to me? And yet in that instant, the ‘me’ that speaks is not the ‘me’ before I was affected by it” (s. 203). Toksiner er således særligt illustrative for problemet med at opretholde forestillingen om et autonomt, suverænt jeg, der er afgrænset fra dets ikke-animerede materielle omgivelser, og de udpeger desuden tydeligt materiens agens på et rent grammatisk niveau, idet fortællinger om forgiftning typisk har det ikke-animerede toksin som handlende subjekt (agent) og toppen af animeringshierarkiet, mennesket, som subjekt (patient) (Chen, 183f). På samme måde oplever Steffan et tab af fri vilje gennem påvirkningen fra jernet, hvorfor han i et af de mange religiøst retoriske udbrud må bede om at få “Blodet i ham selv til at tie – ja: bryde Jorden af Jærnets Magt! [...] Ja Gud – fri mig ikke til Jærnet, men fra Jærnet!” (s. 54). Det er sigende, hvordan Steffans personlige kamp med at frigøre sig fra jernet i citatet spejles i den magt, det har over jorden, hvormed også tekstens grundparadoks fordobles; m området på samme tid er afhængigt og nedbrydes af jernproduktionen, er jernet i Steffans blod, i ret konkret fysiologisk forstand, en forudsætning for hans eksistens og udgør samtidig, på et symbolsk eksistentielt niveau, en trussel mod den.

Steffans personlige kamp mod jernet er tæt forbundet til begæret og seksualite-

ten, der symbolsk er knyttet til blodet og metonymisk repræsenteret af Susanna. En diskret gengivet pollution (med en fantasi om Susannas bryst som udløsende faktor) markerer pubertetsdrengens seksuelle opvågnen og følges op af en ny indsigt: “Jo, efter denne Dag forstod han Susan og Brynte – hendes Skrig der ude på Mosesbacken, da han greb hende, af Fryd, af Angst. Ti han selv – hver Dråbe af hans Blod skreg mod hende, i *den Fryd*, i *den Angst*!” (s. 117). Han indser her både den erotiske natur af Brynte og Susannas indbyrdes spil, sin egen voldsomme, utæmmelige drift samt den kontrastfyldte dobbelthed af ekstase og angst, der knytter sig til seksualiteten. Dragningen mod Susanna er et genkommende tema i bogen, der flettes sammen med relationen til jernet, billedligt ofte med en magnetmetafor: “fordi Susan, fordi ‘Bjærg- get’ drog ham, som Malmet Magneten” (s. 51). Her sidestilles Susanna og *bjerget*, der bogen igennem metonymisk repræsenterer jernet og dets udvinding, og begge virker altså med stærke, skjulte kræfter på ham. Susanna-besættelsen er da også mindst lige så ambivalent som forholdet til jernet, hvorfor hun i samme sætning kan blive apostroferet som både “Tøs og Frelser” og bedt om at gøre ham til “din og Jærnets!” (s. 225). Andetsteds er paradokset sat endnu mere skarpt op: “Hadet og Elskoven til Susanna” (s. 213) og “Nu vidste han, hvorfor han hadede Jærnet for Susans Skyld –: fordi hun lignede det – og han måtte elske hende!” (s. 42).

Det fremgår ovenfor, at Steffan paradoksalt hader, netop fordi han elsker, og ambivalensknuden skal i det følgende forsøges opløst. Steffan tilbyder Susanna som objektet for sit voldsomme begær, der imidlertid konstant slår over i foragt og afsky, fordi han indser, at begæret ikke er gengældt, og at han ikke kan konkurrere med den selvsikre og fysisk mere duelige Brynte. Det latente had bliver kun forstærket af, at Susanna er den direkte årsag til hans forkrøbling netop gennem en afvisning til fordel for Brynte, hvormed der skabes en negativ cirkelbevægelse (han er nu endnu mindre attraktiv, fordi han ikke var nok attraktiv til at starte med). På den anden side hader han jernet, fordi han har indset dets destruktive kraft og dets direkte modsætning til alt, hvad hans barndomshjem står for. Dette had slår imidlertid konstant over i fascination og tilbedelse, da han også indser dets magt og forstår, at netop den magt kan være hans chance for at hævde sig og blive værdig til Susanna. I ovenstående citat fra side 225 er dét at være hendes sidestillet med at være jærnets, og med omvendt fortegn kan dét at bekende sig til jernet være vejen til at blive hendes, som det fremgår af følgende karakteristisk højstemte passage: “Hans Tid var nu Jærnets, hver Dråbe i ham dets! Og Susan? Magneten, Fuldbyrderen af dets Lov! [...] Flygte? Fly ej blot Jorden, men sig selv? Nej, følge hende, Loven” (s. 250). Her er bekendelsen til jernet (og Susanna) total, og ikke at følge dets lov sidestilles sågar med en form for selvfornegtelse. Men spørgsmålet, vi som læsere må stille os selv, og som også holdes åbent i teksten, er selvfølgelig, hvorvidt det ikke snarere er en flugt fra sig selv og et svigt af egne idealer at føje jærnets magt?

Jernet og gullet – en tredje vej?

Det kan eftervises, hvordan jern mytologisk set på tværs af kulturer er blevet associeret med seksualitet og skabelse knyttet til udvindingsprocessen såvel som med en maskulin potens knyttet til slutproduktet, fx det falliske og potentielt dødelige spyd (jf. Haaland og Riyal). De mytologisk-historiske betydninger af jernet er eksplicit til stede i værket, bl.a. i en lang udredning af jernets mytologi, hvorfra følgende citat stammer: “Jærnet! hør de ældste Folkeslags Sange, Rig-Vedaen, Zend-Avesta: de priser det alle som Gud! find det forvaret på Brystet af gravlagte Høvdinge, fra Sfinksen i Karnak til Turans Grave og Chorsabad ved Tigris!” (s. 31). Typisk for teksten er fokus her på jernets (igen gudeagtige) magt, der knytter det direkte til samfundenes (kriger)ledere. For Steffan, der befinder sig i en erotisk overgangskrise, tilbyder jernet via sådanne associationer en (toksisk!) maskulinitet, der kan undertrykke sine omgivelser, herunder ikke mindst den begærede kvinde. Steffan er på sin vis en prototype på vores samtids incel-kultur, idet hans ugensgældte begær efter Susanna jævnligt slår over i misogyne besidderfantasier over hans “ret” til hende. Som her, hvor han i en almagtsfantasi kræver hendes underkastelse, skønt hun til den forudgående Lucia-fest (romanens kulmination) endnu en gang har afvist ham (s. 317): “Og du, Susan, erkend mig som din Husbond! Du, som spyede ad Jærnet, kys nu Gullet: Danskeren i Järnbäraland, forløst af ‘Bjærget’, af Levende og Døde, den Eneste – hvis Ret er Altet!” (s. 348). Her som utallige andre steder kan man tale om en massiv overkompensering, og det er derfor også paradoksalt sigende inden for bogens symbolik, at Steffan, der så intenst føler jernets kalden i sit blod, viser sig at lide af jernmangel (s. 51).

Det destruktive element er også tydeligt i jernets åbenlyse rolle i den krigshistorie, der gennemsyrrer romanen. Her spiller det rimeligvis ind, at bogen blev skrevet under første verdenskrig af en forfatter, der altså bevidnede den gruopvækkende og desillusionerende kulmination på den industrielle revolution og jernets overførte såvel som rent bogstavelige fremmarch (jf. Sandal, 88f; Gjesing 1990, 363f). En historisk roman er som bekendt altid også en roman om sin samtid. Heri finder vi måske en del af forklaringen på tekstens høje grad af fatalisme, der for Steffans højspændte bevidsthed spænder ham ud mellem to polære fremtidsscenerier: enten at underkaste sig jernets lov og dermed selv blive en forlængelse af dets destruktive magt (en genoptagelse af den arv, som hans familie ellers har afskrevet sig ved at nedlægge jernbruget Adamshyttan) eller forsage jernet (en fortsættelse af traditionen fra Morgongåfva), men derved risikere selv at blive knust under dets magt og måtte give afkald på indfrielsen af sit begær: “en Ørkesløs på ‘Bjærget’, en Forbryder mod dets Lov! Hin Hånd i Tårnet, der slog mig til Krøbling, en svag, en frygtsom, var den ikke Susans, men din, Mikael – Straffens?” (s. 39). Her udlægger Steffan sin egen svaghed som en straf for at trodse “bjergets lov”, og samtidig kædes denne straf symptomatisk sammen både med Susanna og med den dødfødte tvillingebror Mikael, der også udgør et tilbagevendende symbolsk motiv.

Henimod slutningen synes bekendelsen til jernet og drømmen om at kanalisere dets magt at have overtaget i en næsten feberagtig fantasi: “hil dig, o stærkeste Stærke! [...] Tak at du blev os, vor sande Sum: det evige Jeg! Nu ej blot vil, men tør, nej må vi følge dets Lov!” (s. 351). Gæsternes efterfølgende afrejse fra festen

beskrives i et apokalyptisk lignende scenarie, der mere end antyder det skæbnessvangre ved denne hengivelse: "I Persberg, af Jordspalten, flammede en sidste Ildtunge -: hver Sjæl, hver Slakke slugt i dens blodrøde Brand! / Et Sekund - så forsvandt den selv, blæstes ud, Persbergs evige Ild: en Funke, en Klode - Jærnets, Livets!" (s. 356). Dog holdes den endelige slutning eksemplarisk åben med et spørgsmål, mens der på samme side peges frem mod den planlagte fortsættelse til tetralogien: "I Dag som i Går! Men - i Morgen? / EFTER "JÆRNET" FØLGER "GULDET" (s. 357).

Netop guldet optræder jævnligt i et alkymistisk inspireret spor, der slår små sprækker i den ellers grundpessimistiske holdning og antyder en mulig tredje vej, hvor man hverken bukker under for jernets knusende magt eller allierer sig med den for en kortsigtet vindings skyld, men i stedet transformerer eller kanaliserer den i en mere helende og livsbekræftende retning. Der er således genkommende forestillinger om en transformation af jernet til guld, der samtidig fremstilles som en renselse eller heling af jernet: "at ingen skulde fryse mer på 'Bjærget', fordrevet fra sit Hjem til Fattigdom, Afsind eller Grav! at 'Bjærget's Ild skulde varme alle i Evighed ... ja, at Jordens Sygdom: Jærnet, skulde helbredes til Guld" (s. 236). Her antydes det altså, at der findes en kur mod den destruktive sygdom, som jernet lignes med. Et andet sted hedder det: "Se Tønder af Vin og af Gløgg, se Stabler af Violiner og Bøger! Se Tærningespil og Orgler! [...] Se Guld af Jærn, se Fred af Krig!" (s. 333), hvor jernet associeres med krigen og guldet med freden, og hvor der altså åbnes for muligheden for, at den ene kan transformeres til den anden. Processen og midlerne til en sådan transformation forbliver obskure i teksten, men forbindes dog antydningvist med den kultur, der også knytter sig til Morgongåfva ("Stabler af Violiner og Bøger"). Til en anden passage, hvor Steffan for en gangs skyld hverken frygter for at blive knust af jernet eller at gøre sig selv til en almægtig udøver af dets lov, knytter sig lystfulde begreber som sang, dans og frihed: "Dansen, den var Sejren over Jærnet: Kraften, som det gav, udnyttet til Frihed! [...] Tvang forvandlet til Trang! Sang af Sorg, Guld af Jærn!" (s. 251). At det næste planlagte bind skulle have heddet *Guldet*, giver således anledning til at gisne om (andet kan vi selvsagt ikke), at det yderligere ville have udforsket muligheden af en sådan mere konstruktiv, transformativ omgang med jernet - et blødt oprør mod jernets tvang.

Klassiker og krise

Som nævnt kan værket ses som en respons på samtidens store civilisatoriske krise. Konfronteret med så voldsomt et uskyldighedstab, som verdenskrigens rædsler afstedkom, kan litteraturen vælge at omfavne destruktionsen og så at sige gøre den til sin egen særlige æstetik, sådan som det skete i dele af især den tidligere ekspressionisme (jf. Perloff: 142f). En anden strategi i bearbejdningen af idyltabet kan være at søge til et punkt, der går forud for det og der søge en forklaring og/eller en modfortælling. Bakhtin beskriver i sin behandling af kronotopbegrebet mulighedsfeltet således:

“ The destruction of the idyll may be treated, of course, in a multitude of ways. The differences are determined by differing conceptions and evaluations of the idyllic world rapidly approaching its end, as well as differing evaluations of the forces that are destroying it – that is, the new capitalist world. (s. 233)

I den forbindelse kan det være interessant at perspektivere kort til Knut Hamsuns *Markens grøde* (1917), der har en del fællestræk med *Jærnet*, men som som bekendt har haft en noget mere omfattende, positiv reception afspejlet i nobelprisen i 1920, filmatiseringen i 1921 og en lang række fortløbende akademiske behandlinger (og helt aktuelt nu også en dansk oversættelse). Begge romaner udkom under sidste del af verdenskrigen og udspiller sig i sidste halvdel af det foregående århundrede, og de er desuden fælles om menneskets forhold til og kultivering af landskabet i industrialiseringens overgangsfase som det centrale omdrejningspunkt. Netop i forhold til opfattelsen og evalueringen af fortiden, som Bakhtin taler om, er der imidlertid markante forskelle. Hos Hamsun besynges den harmoniske sameksistens med naturen gennem den stærke og sunde helt, Isak, der skildres med mytiske træk og med eksplicit reference til sagaernes landnamsmænd: “Han er Markbo i Sind og Skind og Jordbruger uten Naade. En Gjenopstanden fra Fortiden som peger Fremtiden ut, en Mand fra det første Jordbruk, Landnamsmænd, ni Hundrede Aar gammel og igjen Dagens Mand” (Hamsun: 423). Romanen kan således læses “som skildringen og opprettholdelsen av en idyll mens verden rundt syder og koker” (Nesby: 118), hvor det lille landbrugs mikrokosmos udgør et fast holdepunkt i og et værn mod en foranderlig modernitet. Væsentligt er det, at denne modgift mod idyltabet ikke skildres som ren tilbagelagt og tabt fortid, men også udpeger en mulig fremtidig vej. I stærk kontrast til dette udsagn synes erkendelsen i *Jærnet* at være, at idyllen aldrig var en reel mulighed, idet jorden selv rummer kimen til sin egen undergang “ved sit eget Foster” (s. 232), og at interaktionen mellem hhv. menneskets og jernets vilje er alt for kompleks og sprængfarlig til at kunne opløses harmonisk (i hvert fald så længe vi ikke har fundet nøglen til den alkymistiske transformation af “jern” til “guld”).

Det er netop denne insisteren på kompleksiteten, der for mig at se gør *Jærnet* mere relevant og perspektivrig for en nutidig læser end *Markens grøde*. Kiddes rummelighed i forhold til kompleksitet kommer i øvrigt til udtryk på en række niveauer i sammenligning med Hamsun, fx i en splittet og ambivalent antihelt vs. en stabil og rolig helt, en sprængt tidsopfattelse og et fragmenteret forløb vs. en cyklisk tidsopfattelse og et kronologisk fremadskridende forløb samt et væld af mytologiske referencer (oftest af eskatologisk art) vs. en mere entydigt bibelsk referenceramme (med genesis-motiv). *Markens grøde* kan således anskues som det kanoniserede værk, vi tror, at vi ønsker os, mens *Jærnet* er den fortrængte kriseklassiker, vi i virkeligheden har brug for. Den høje kompatibilitet med nymaterialistisk teoridannelse, som nærmest kunne have været drejebog for tekstens beskrivelser af jernet, vidner yderligere om dens fremsynethed. *Jærnet* er affattet under en af menneskehedens største kriser, hvorfra den kaster sit blik på en opbrudstid cirka 70 år tidligere, men samtidig på raffineret og indsigtfuld vis berører fundamentale spørgsmål, der er yderst påtrængende her over 100 år efter. Det er en af den litterære klassikers styrker at kunne forblive relevant gennem tiden, men det kræver jo naturligvis, at den til stadighed bliver reaktualiseret – og læst!

Litteraturliste

- Bakhtin, Mikhail (1994): "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes towards a Historical Poetics", i Michael Holquist (red.): *The Dialogic Imagination*, Austin: University of Texas Press, s. 84-258.
- Bennett, Jane (2010): *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham and London: Duke University Press.
- Chen, Mel Y. (2012): *Animacies: Biopolitics, Racial Mattering, and Queer Affect*, Durham and London: Duke University Press.
- Cohn, Dorrit (1978): *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton: Princeton University Press.
- Egebak, Jørgen (1992): "Logikken i Harald Kiddes 'Jærnet'", i *Danske Studier* 1992, s. 26-58.
- Geismar, Oscar (1920): "Harald Kidde", i Ejnar Skovrup (red.): *Hovedtræk af Nordisk Digtning i Ny-tiden: Danmark*, København: Aschehoug.
- Haaland, Gunnar, Randi Haaland og Suman Rijal (2002): "The Social Life of Iron. A Cross-cultural Study of Technological, Symbolic and Social Aspects of Iron Making", i *Anthropos* 97, s. 35-54.
- Hamsun, Knut (2015/1917): *Markens grøde*, København: Gyldendal.
- Haraway, Donna (1985): "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s", i *Socialist Review* 80, s. 65-107.
- Gjesing, Knud Bjarne (1990): "Efterskrift", i Harald Kidde: *Jærnet: Roman on Järnbäraland*, København: DSL/Borgen, s. 361-92.
- Gjesing, Knud Bjarne (1990b): "Jernets århundrede", i *Bogens verden: tidsskrift for litteratur og kultur* 72.3, s. 184-85.
- Jansen, F.J. Billeskov (1990): "Tag fat på Jærnet", i *Politiken*, 13. juni 1990.
- Kidde, Harald (1990/1918): *Jærnet: Roman on Järnbäraland*, København: DSL/Borgen.
- Latour, Bruno (1996): "On Actor–Network Theory: A Few Clarifications", i *Soziale Welt* 47.4, s. 369-81.
- Morton, Timothy (2010): *The Ecological Thought*, Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Nesby, Lina (2008): *En analyse av Knut Hamsuns romaner Pan Markens Grøde og Landstrykere med utgangspunkt i kronotopbegrepet*, Tromsø: Universitet i Tromsø.
- Nærup, C. (1917): "Anmeldelse av Markens Grøde", i *Tidens Tegn* 15.22, s.1.
- Perloff, Marjorie (2004): "The Great war and the European Avant-Garde", i Vincent Sherry (red.): *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 141-65.
- Rimestad, Christian (1920): "Efterskrift", i Harald Kidde: *Vandringer*, København: Aschehoug.
- Sandal, Lasse (2009): *Jærnets renaissance – dets sidste og nye Alder: En stilistisk og tematisk læsning af Harald Kiddes Jærnet i et kulturanalytisk perspektiv*, Roskilde: RUC (Roskilde Universitet).
- Schmitt, Casey R. (2023): "Anthropomorphism, Anthropocentrism, and Human-orientation in Environmental discourse", i *Journal of Language and Politics* 22.5, s. 601-21.
- Simpson, Allen (1978): "Hamsun and Camus: Consciousness in 'Markens grøde' and 'The Myth of Sisyphus'", i *Scandinavian Studies* 48.3, s. 272-83.
- Skyum-Nielsen, Erik (2020): "Harald Kidde døde af den spanske syge i 1918, lige efter at han udkom med et hovedværk i dansk litteratur", i *Information*, 8. april 2020.
- Sørensen, Villy (1959): *Digtere og dæmoner: Fortolkninger og vurderinger*, København: Gyldendal.
- Tuxen, Johanne Pontoppidan og Mikael Vuorela (2024): "Mennesket er et fossilvæsen – selv vores kroppe er præget af olie kemi", i *Information*, 6. april 2024.
- Zeruneith, Keld (1983): "Alfabetisk entropi", i Iben Holk (red.): *Tegnverden: En bog om Inger Christensens forfatterskab*, Århus: Centrum, s. 179-92.